

XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ TÜRKIYƏ HÖKUMƏTİNİN SİYASƏTİNDƏ AZƏRBAYCANLI MÜHACİRLƏR MƏSƏLƏSİ

Mehman Sənan oğlu Ağayev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mehmanaga@mail.ru

Açar sözlər: *Ankara hökuməti, azərbaycanlı mühacirlər, Türkiyəyə köç dalğası*

Məqalədə XX əsrin 20-ci illərində Cənubi Qafqaz və İrandan Türkiyəyə köç edən azərbaycanlı mühacirlərlə əlaqədar Ankara hökumətinin siyasətindən bəhs edilir. Anadoluda milli azadlıq hərəkatının davam etdiyi, siyasi və iqtisadi vəziyyətin ağır olduğu bir dövrdə, bütünlükdə çətinliklərə baxmayaraq, Ankara hökuməti, bolşevik və erməni zülmündən ona sığınan soydaşlarına qucaq açmaqda tərəddüd etməmişdi. Köç edənlərə maddi və mənəvi dəstəyini əsirgəməyən gənc türk hökuməti, siyasi mühacirlərlə əlaqədar siyasətini isə sovetlərlə olan münasibətlərə görə tənzimləməyə çalışmışdı.

ВОПРОС АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ МИГРАНТОВ В ПОЛИТИКЕ ПРАВИТЕЛЬСТВА ТУРЦИИ В 20-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Mehman Sananogly Agayev

Ключевые слова: *правительство Анкары, азербайджанские иммигранты, волна миграции в Турцию*

В статье рассматривается политика правительства Анкары в отношении азербайджанских иммигрантов с Южного Кавказа и Ирана в Турцию в 20-е годы XX века. В то время, когда национально-освободительное движение в Анатолии продолжалось, а политическая и экономическая ситуация была сложной, правительство Анкары, несмотря на все трудности, без колебаний поддержало своих соотечественников, укрывшихся в нем от большевистского и армянского гнета. Молодое турецкое правительство, не жалевшее материальной и моральной поддержки мигрантам, пыталось скорректировать свою политику в отношении политических иммигрантов в соответствии со своими отношениями с Советским Союзом.

THE ISSUE OF AZERBAIJANI MIGRANTS IN THE POLICY OF THE TURKISH GOVERNMENT IN THE 20S OF THE XX CENTURY

MehmanAghayev

Keywords: Ankara government, Azerbaijani immigrants, wave of migration to Turkey

The article discusses the policy of the Ankara government regarding Azerbaijani immigrants from the South Caucasus and Iran to Turkey in the 1920s. At a time when the national liberation movement in Anatolia was continuing and the political and economic situation was difficult, the Ankara government, despite all the difficulties, did not hesitate to embrace its compatriots who had taken refuge in it from Bolshevik and Armenian oppression. The young Turkish government, which spared no material and moral support to the emigrants, sought to adjust its policy towards political immigrants according to its relations with the Soviets.

1920-ci ilin yayından etibarən Azərbaycan daxil Cənubi Qafqazdan Türkiyəyə yoğun bir şəkildə müsəlman nüfusun köçü yaşanmışdı. Qafqazdan gələn mühacirlərin böyük bir hissəsi bolşevik və erməni zülmü nəticəsində yurdlarını tərk edərək qardaş ölkəyə pənah aparmışdı. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən Nazirlər Kabinetinə göndərilmiş olan 20 noyabr 1920-ci il tarixli məktubda da bu məsələyə diqqət çəkilmiş, hətta İran azərbaycanlılarının da yerli xan və sərdarların zülmündən bezib, Türkiyədə sığınacaq axtardığı qeyd olunmuşdur[1].

Cənubi Qafqaz və İrandan gələn mühacirlərin çoxu Azərbaycan türkü olduğu üçün, Türkiyə hökuməti köçənləri qəbul etməkdə tərəddüd etməmişdi. Türk milli mübarizə tarixinin önəmli simalarından sayılan, o dövürdə şərq cəbhəsi komandanı olan Kazım Karabəkir Paşa bu barədə xatirələrində yazırdı:

“İrəvan civarından xeyli sayıda müsəlman qaçqını gəlirdi. Nə qədər çox sayıda gəlsə, bizim üçün faydalı idi. Yerimiz çox idi. Bu məsələ ilə əlaqədar bolşeviklərlə razılaşaraq, Gömrüyə də vəzifəli zabitlər təyin etmişdim. Rahatlıqla alırdıq. Bəzi çətinliklərlə qarşılaşsaq da, İrəvandakı Qızıl Ordunun 20-ci firqə komandanlığına məktub göndərərək, işi yoluna qoymağa səy göstərmişdim“ [2, s.910].

Gələn mühacirlər Osmanlı hökumətinin 20 aprel 1914-cü il tarixli “mühacirin nizamnaməsi“ əsas tutularaq, xüsusilə, Van, Muş kimi şərq vilayətlərinə yerləşdirilmişdi. 23 aprel 1920-ci ildə Ankarada Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyində Türkiyə Böyük Millət Məclisinin (TBMM) fəaliyyətə başlaması ilə Anadoluda iki hakimiyyətlik yaranmışdı. Milli mübarizəyə qarşı

çıxan, ingilizlərin oyuncağı olan İstanbul (Osmanlı) hökumətinə qarşı milli iradəni təmsil edən Ankara (Türkiyə) hökuməti hələ yeni formalaşdığından, mühacirlərin yerləşdirilməsi ilə əlaqədar qüvvədə olan nizamnaməyə görə hərəkət edilmişdi. TBMM hökumətinin 12 dekabr 1920-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan və İrandan gələn mühacirlərin vətəndaşlığa qəbulu da uyğun görülmüşdü. O dövüdə Anadoluda milli azadlıq mübarizəsi davam etməkdə idi və hərbi səfərbərlik elan olunmuşdu. Zülmədən qaçaraq qardaş ölkəyə sığınan mühacirlərin bir hissəsi, bəlkə də, səfərbərlikdən çəkinərək, geri dönmək niyyətində ola bilərdi. Bunun qarşısını almaq üçün, Türkiyə hökuməti yaşamış olduqları psixoloji böhrandan qurtulmaq üçün, mühacirlərə bir müddət hərbi möhlət haqqı tanımışdı[3].

Mühacirləri xüsusilə, şərq vilayətlərinə yerləşdirməklə, Türkiyə hökuməti bölgədə həm türk nüfusunun artırmaq, həm də iqtisadi cəhətdən bu ərazilərin inkişafını saxlamaq istəmişdi. 10 avqust 1920-ci ildə Antanta dövlətləri ilə Osmanlı hökuməti arasında imzalanan Sevr müqaviləsinə görə, şərq Anadoluda dənizə çıxışı olacaq şəkildə müstəqil bir Ermənistan dövləti ilə onun cənubunda muxtar Kürdistan qurulmalı idi [4, s.515-517]. Türkiyənin parçalanmasını əsas alan Sevr müqaviləsini tanımayan TBMM hökuməti, hərbi sahədə mübarizəsini sürdürməklə bərabər, masa arxasında ehtimal olunan müzakirələrdə də əsilsiz erməni iddialarına qarşı əlini gücləndirmək istəmişdi. Bu bölgədə müsəlman türk nüfusunun çox olması siyasi cəhətdən Türkiyənin mənfəətlərinə uyğun idi. Mühacirlərin yerləşdirildiyi bölgədə maddi sıxıntı çəkməmələri üçün Türkiyə hökuməti soydaşlarına qarşı əlindən gələn yardımı əsirgəməmişdi [5].

O dövüdə Azərbaycandan Türkiyəyə gedən mühacirlər arasında sadə xalq kütlələri ilə bərabər, siyasi xadimlər, ordu mənsubları, aydınlar, zəngin torpaq sahibləri və burjuaziya nümayəndələri də var idi. Sovet kəşfiyyat xidmətinin siyasi mühacirlər arasına öz casuslarını da yerləşdirmə ehtimalını göz önündə tutan Ankara hökuməti, daha diqqətli bir siyasət izləməyə səy göstərmişdi[6, s.122-125].

Azərbaycanlı siyasi mühacirlər əvvəllər ağırlıqlı olaraq Qars, Trabzon və Samsun vilayətlərində yerləşərək anti-bolşevik fəaliyyətlərini davam etdirmişdilər[7, s.93]. Türkiyə hökuməti də siyasi mühacirlərin fəaliyyətinə bir müddət göz yumaraq, hətta maddi ehtiyaclarının qarşılınması üçün 4 may 1921-ci il tarixli qərarı ilə “mühacirin ödəməsi”ndən vəsait ayırmışdı [8]. Bundan başqa, Mustafa Kamal Paşanın şəxsi göstərişi üzərinə Əhməd bəy Ağaoğlu vasitəsilə siyasi mühacirlərə 12 min türk lirəsi məbləğində də maddi yardım çatdırılmışdı [6, s.123]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Paris sülh konfransına gedəcək nümayəndə heyətinin tərkibində yer alan Əhməd bəy Ağaoğlu İstanbulda ikən ingilizlər tərəfindən həbs olunub, Malta adasına sürgün edilmişdi. 26 aylıq məhkum həyatından sonra Ankara hökumətinin

böyük səyləri nəticəsində diyər türk əsirləri ilə bərabər azadlığa qovuşan Ağaoğlu hislərini bu şəkildə dilə gətirmişdi: “*Məmləkəti qurtaran Kuvayi-Milliyə (milli qüvvətlər) bizi də qurtardı*”[9].

Türkiyə hökuməti keçmiş Azərbaycan milli ordusu mənsublarına da türk birliklərində xidmət göstərməsinə icazə vermişdi. Azərbaycanlı əsgər və zabıtlar da türk milli azadlıq hərəkatına qatılaraq, Anadolunun düşmən işğalından qurtarılmasında böyük fədakarlıqlar göstərmişdilər [10, s.31-43].

Ankara hökumətinin azərbaycanlı siyasi mühacirlərin anti-bolşevik fəaliyyətlərinə göz yumması sovetlərlə imzalanan 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinə qədər davam etmişdi. Qars müqaviləsinin 10-cu maddəsinə görə, tərəflər öz sərhədləri daxilində diyərinin əleyhinə hər hansı bir təşkilatın, qrupun fəaliyyətinə icazə verməməli idi [11,s.44]. Sovet Azərbaycanın səfiri İbrahim Əbilovun Ankaraya gəlişindən sonra, bu məsələnin həlli istiqamətində bəzi addımlar atılmışdı. Əbilov türk rəsmi dairələrinə anti-bolşevik fəaliyyətlərini sürdürən azərbaycanlıların siyahısını təqdim edərək, onların Türkiyədən deportasiya edilməsini tələb etmişdi. Qərb imperializminə qarşı mübarizədə müttəfiqi olan sovetlərlə münasibəti pozmaq üçün Türkiyə hökuməti ilk iş olaraq, rusca bilən ordu mənsublarını şərq cəbhəsindən qərbə köçürmüşdü. Daha sonra da başda müsavətçi olmaqla, digər anti-bolşevik qruplar da Trabzon və Qarsdan çıxarılmğa başlanmışdı. Ancaq Ankara azərbaycanlı siyasi mühacirləri deportasiya etməyərək, onları sovet sərhədlərindən daha uzaq vilayətlərə köçürməklə, dolaylı yolla da olsa, himayəsini davam etdirmişdi [12,s.357]. Hətta o dövrdə siyasi mühacirlərlə mübarizə məsələsində “passiv” qaldığı düşüncəsi ilə rəhbərliyinin gözündən düşən və geri çağrılaraq cəzalandırılması gündəmdə olan Sovet Azərbaycanının Qars şəhərindəki konsulu İslam Hacıbəylinin Türkiyəyə sığınmaq xahisi də müsbət qarşılanmışdı. Türkiyə hökumətinin 17 yanvar 1922-ci il tarixli qərarı ilə İslam Hacıbəylinin şərq vilayətləri xaricində yerləşə biləcəyi uyğun görülmüşdü [13].

İran üzərindən Türkiyə sərhədlərini keçmək istəyən azərbaycanlı siyasi mühacirlərə də sovetlər əleyhinə fəaliyyətdən uzaq durmaq şərti ilə, gəlmələrinə izin çıxmışdı. Türk hökumətinin 19 fevral 1922-ci il tarixli qərarı ilə bəzilərinə vətəndaşlıq belə verilmişdi [14].

1920-1922-ci illərdə Azərbaycan siyasi mühacirlərinin müəyyən hissəsi hələki, TBMM hökumətinin nəzarəti altında olmayan Osmanlı dövlətinin paytaxtı İstanbula da yerləşmişdi. İstanbula gələn bəzi müsavətçi və sabiq hökumət üzvləri müəyyən səbəblərə görə Mustafa Kamal Paşa liderliyindəki TBMM hökumətinə soyuq baxmış, hətta aralarında ingilis kəşfiyyatı ilə əməkdaşlıq edənlər də olmuşdu.[12, s.351-352]. Azərbaycan siyasi mühacirətinin bir hissəsi milli hökumətin süqut etməsində Ankaranın da rolu olduğunu düşünməkdə idi. Bu görüşü müdafiə edən türkiyəli siyasətçivə tədqiqatçılar da vardır[12s.163-184]. Siyasi mühacirlərdən türk milli azadlıq hərəkatına rəğbət

bəsləyən və dəstəyini əsirgəməyənlər arasında isə, Azərbaycanın sabiq İstanbul konsulu Yusif Vəzirin (Çəmənzmənli) adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ankara universiteti türk inqilab tarixi institutu arxivində saxlanılan sənədlərdən də anlaşıldığına görə, Yusif Vəzir ingilislərlə əməkdaşlıq edən şəxslər və anti-milliyətçi dərnəklər haqqında kəşfiyyat xarakterli çox mühüm məlumatları Ankaraya çatdırmış və yazışmalarında “Mehmet Haşim bəy” ismindən istifadə etmişdi [12s.345-356].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından M.Ə.Rəsulzadənin 1922-ci ilin yayında Türkiyəyə gəlişi ilə, dağınıq fəaliyyət göstərən Azərbaycan mühacirətini bir mərkəz altında toplamaq mümkün olmuşdu. 1924-cü ildə Rəsulzadənin rəhbərliyi altında İstanbulda qurulan Azərbaycan Milli Mərkəzinin Türkiyənin digər şəhərlərində də şöbələrinin açılmasına icazə verilmişdi [15, s.98].

1922-ci ilin aprelində sovet təhlükəsizlik xidməti (ÇEKA) əməkdaşları bütün beynəlxalq hüquq qaydalarını pozaraq, Türkiyənin Moskvadakı səfirliyinə soxularaq, axtarış aparmış və rəsmi sənədlərə əl qoymuşdular. Bu hadisə diplomatik krizisə səbəb olmuş və Türkiyənin səfiri Ali Fuad Cebesoy etiraz olaraq, Rusiyanı tərک etmişdi [16,s.358-359]. Bu gərginlikdən sonra rəsmi Ankara da siyasi mühacirətin mətbuat yolu ilə sovetlərə qarşı mübarizə aparmasına yaşıl işıq yandırmışdı. O illərdə nəşr olunan Yeni Qafqasya, Azeri Türk, Yeşil Yaprak, Odlu Yurd jurnalları və Bildiriş qəzeti Azərbaycan siyasi mühacirətinin işğalçı kommünizm ideologiyasına qarşı ən təsirli silahı olmuşdu [17, s.42.].

Azərbaycanın milli davasını türk ictimaiyyətinə tanıtmmaq üçün bir sıra əsərlər çap edilmişdi. Bunların arasında M.Ə.Rəsulzadənin qələmindən çıxan “Azərbaycan Cümhuriyyəti Keyfiyyət-i Teşekkülü və Vəziyyət-i Hazırası” əsərini nümunə göstərə bilərik ki, kitabın ilk nüsxəsi şərқ cəbhəsi komandanı Kazım Karabəkir Paşaya göndərilmişdi. Karabəkir Paşa da 3 iyul 1923–cü il tarixli cavab məktubunda belə bir qiymətli çalışma üçün Rəsulzadəyə təşəkkürünü bildirmiş, islam aləmi və Turan yurdu üzərindəki qara buludların dağılacağı günlərin çox uzaqda olmadığı, azərbaycanlı ziyalı və vətənpərvərlərinin tarixin bu çətinliklərinə qarşı sinələrini sipər edəcəyindən ümidvar olduğunu bildirmişdi [18].

1924-1928-ci illərdə Qafqazdan Türkiyəyə yeni köç dalğası yaşanmışdı. Ermənistanda və Gürcüstanda yaşayan Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirilən siyasət nəticəsində, məhsuldar torpaqlarından məhrum buraxılmış, ana dilində məktəbləri bağlanmış, milli və dini adət-ənənələri qadağan edilmiş yüzlərlə ailə Türkiyənin rəsmi nümayəndəliklərinə müraciət edərək, sığınma verilməsini istəmişdilər. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyindən Daxili İşlər Nazirliyinə göndərilən 1 iyul 1925-ci il tarixli məktubda Ermənistan rəsmi dairələrinin azərbaycanlıların yaşadıkları yeri tərک etməsi üçün hər vasitəyə əl

atdığı, hətta Türkiyəyə köçmələrinə icazə verildiyi yazılmaqdaydı. Məktubda ayrıca, Ankaradan izin çıxmadığı təqdirdə, mühacirlərin Sovet Azərbaycanına və İrana hicrətə məcbur qalacaqları vurğulanmış, bu məsələnin təcili bir şəkildə həll olunması istənmişdi [19].

Gənc türk dövləti əvvəlki illərdə olduğu kimi, sovet rejimindən ona pənah gətirmiş soydaşlarına yenə də qucaq açmış, əlindən gələn maddi və mənəvi yardımını əsirgəməmişdi. Rəsmi sənədlərdən də anlaşıldığına görə, 1926-cı ildə Rusiyadan 12 min türk əsilli mühacir [20], 1928-ci ildə isə Ermənistandan 400 azərbaycanlı ailə Türkiyəyə köç edib, yerləşmişdi [21].

Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürk onlara sığınan soydaşları ilə əlaqədar düşüncələrini bu şəkildə dilə gətirmişdi:

“Rusiyadan bizə sığınan, aralarında siyasət adamları da olan soydaşlarımız bizim qardaşlarımızdır. Türk milləti öz istiqlal mübarizəsini verdiyi ərəfədə belə, məhkum millətlərin hürrriyyət və azadlıq davalarını hər zaman dəstəkləmişdir. Əlbəttə ki, öz soydaşlarının istiqlal mübarizələrinə də biganə yanaşmamışdır. Fəqət, bu mübarizə şüursuz və plansız bir milliyət davası şəklində görülməməlidir. Milliyət davası, siyasi bir mübarizədən əvvəl şüurlu bir qayə məsələsidir. Şüurlu qayə müsbət elmə, elmi üsullara dayandırılmış hədəfə doğru getmək deməkdir. O halda təbliğatlarda da müsbət üsullara müraciət etmək şərtidir. Mövcud şərait və imkanlar mütləq diqqətə alınmalıdır. Türkiyə xaricində qalan türklər ilk olaraq mədəni məsələlər üzərində durmalıdırlar. Həqiqətən də, biz türklük davasını bu şəkildə müsbət ölçüdə görməkdəyiz“ [22, s.65].

Göründüyü kimi, Mustafa Kamal Paşa istiqlalları üçün mühacirətdə mübarizəsini sürdürən bütün türk əsilli soydaşlarından dövrün şərtlərini də nəzərə alaraq, daha çox mədəni və ictimai fəaliyyətlərə ağırlıq verməsini istəmişdi. Çünki, 1925-ci illədən beynəlxalq vəziyyət Türkiyə və SSRİ-ni yenidən bir-birinə yaxınlaşdırmışdı [23, s.421-425]. Bu yaxınlıq istiqlalları üçün mübarizəsini sürdürən azərbaycanlı siyasi mühacirlərin fəaliyyətinə də təsirsiz ötürməmişdi. Sovetlər əleyhinə çıxan mətbuat orqanlarının nəşri qadağan edilmiş, siyasi mühacirlərin böyük bir hissəsi Türkiyəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Ədəbiyyat:

1. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi – BCA, Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 30.18.1.1 /2.24.3 (Ek: 97-3).
2. Kazım Karabekir, İstiklal harbimiz, İstanbul, 1988
3. BCA, Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 30.18.1.1 /2.24.3.
4. Rifat Uçarol, Siyasi tarih (1789-1994), İstanbul, 1995
5. BCA, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Kataloğu, 272.12/ 38.30.10.
6. Aygün Attar və Sebahettin Şimşir, Tarihten günümüze Türkiyede yaşayan Azərbaycan Türkleri, Ankara, 2013
7. Qasimov Musa, Azərbaycan Türkiyə diplomatik-siyasi münasibətləri, Bakı , 1998.
8. BCA , Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 30.18.1.1 /3.18.16.
9. Hakimiyet-i Milliye, No: 231, 10 iyul 1921
10. Ahmet Karaca, “ 30 Ağustos Başkomutanlık zaferinin 76.yıldönümü“, Azərbaycan Türk Kültür Dergisi, No: 322, Ankara, 1998
11. İsmail Soysal, Türkiyenin siyasal antlaşmaları (1920-1945) - I, Ankara, 1983
12. Ağayev Mehman, Kurtuluş savaşı yıllarında Türkiye Azerbaycan ilişkileri, İstanbul, 2008
13. BCA, Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 30.18.1.1 / 4.44.10
14. BCA, Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 30.18.1.1 / 4.48.16
15. Oruçlu Məryəm, Azərbaycan və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyətləri (1911-1992), Bakı, 2001
16. Ali Fuat Cebesoy, Moskva hatıraları, İstanbul. 2002
17. Sebahettin Şimşir, Azerbaycanlıların Türkiyede siyasi ve kültürel fealiyetleri (1920-1991), Ankara, 2001
- 18 .Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE-A) , Kutu No : 97, Belge No:8
- 19 .BCA, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Kataloğu, 272.12/ 45.76.4
- 20 .BCA, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Kataloğu, 272.11 / 22.113. 28-2.
- 21 .BCA, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Kataloğu, 272.11 / 23.122. 19-2
- 22 . Belkıs Ulusoy, Azerbaycan Siyasi Mühaciretinin İstanbuldakı Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü (1923-1931), İstanbul universiteti doktorantura tezi, 2003
- 23 .Tükiye Cumhuriyeti Tarihi II, Ankara , 2002